

УДК 355.013

Базалук О. О.

ОСНОВИ ГЕОФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ

***Реферат.** Предметом дослідження автора є геофілософія України. Головна особливість геофілософії цього регіону, яка і формує ментальність українців вже багато століть, полягає в тому, що територіально сучасна Україна розташована на стику двох найпотужніших культур Євразійського континенту: азійської та європейської. Автор запропонував своє бачення формування рубіжності культур і їхнього впливу на становлення української нації. У статті використано діалектичний метод, системно-структурний, структурно-функціональний, а також методи порівняння, аналізу і синтезу. Основним внеском автора в дослідження цієї актуальної і складної теми є чергова спроба об'єктивного дослідження історико-культурних зв'язків між Москвою і Києвом, російським та українським народами. Новизна дослідження – показати Україну і українців зсередини, у всій їхній суперечливості та прагненні встановити власні культурні маркери самоідентифікації.*

***Ключові слова:** геофілософія, Україна, Росія, Москва, Київ, європейська культура, азійська культура, Київська Русь, Велике Московське князівство, імперія.*

Щоб зрозуміти справжні причини подій, які відбулися й відбуваються в Україні протягом всієї її історії, потрібно зрозуміти особливості геофілософії цього регіону. Основна особливість геофілософії України, що і формує ментальність українців уже багато сторіч, полягає в тому, що територіально сучасна Україна розташована на стику двох наймогутніших культур Євразійського континенту: азійської та європейської. Така складна й відповідальна доля спіткала Україну на початку XIII століття. У 1237–1240 рр. війська Монгольської імперії в ході Західного походу монголів (Кипчакського походу) під проводом чингізида Батія й воєначальника Субедея захопили території, що вже розпалися до того часу в результаті феодалної роздробленості Давньоруської держави зі столицею в Києві. Таким чином, уже з XIII століття на території східної Європи почав формуватися комунікаційний простір із високою рубіжною енергетикою, своєрідний стик європейської й азійської культури. Більше 250 років монгольської окупації призвели до того, що на заселеній східними слов'янами території народилися покоління, у ментальності яких домінували азійські цінності, а саме: поважне й шановане ставлення до старших; віра в сильну владу й централізовану державу; поважне ставлення до своїх традицій і культури; домінування інтересів громади над особистими потребами й інтересами; послужливість, покірливість і шанування влади; мінімалізм і аскетизм у побуті й особистих потребах тощо.

Для нових поколінь східних слов'ян увійшли в практику набіги на побратимів: південних і західних слов'ян, а також спільні князівсько-ординські походи на Литву, Польщу й Угорщину. Із кожним поколінням окуповані монголами східні слов'яни все більше відрізнялися від західних і південних слов'ян, германців, кельтів, балтів і фіно-угорських народів, чиї нащадки заклали основу європейської культури.

Починаючи з XIV століття, завдяки підтримці Орди, раніше окраїнне Московське князівство Давньоруської держави, стало набирати силу й багаторазово розширювало свою територію за рахунок сусідніх руських князівств. Почалося «збирання руських земель» навколо нових політичних центрів. У Північно-Східній Русі цей процес очолило Велике князівство Московське, що перебувало в союзі з монголами й під їхнім впливом. У Південно-Західній Русі збиранням руських земель займалося Велике князівство Литовське, що також не цуралося союзів з татарами.

У XIV столітті в результаті внутрішніх протиріч могутність Монгольської імперії значно ослабла. Це дозволило Великому князівству Литовському відвойовувати землі, що раніше належали Давньоруській державі, тим самим відсунути межі азійської культури на схід. У Північно-Східній Русі монголо-татарське ярмо протривало довше, до 1480 року.

Давньоруська держава як політична організація більше не відродилася. Місто Київ, столицю Давньоруської держави (за різними джерелами Київ виник у VI–VII ст.), у 1240 році монголи розграбували й зруйнували практично вщент. Із 1362 року по 1569 рік Київ входить до складу Великого князівства Литовського, а з 1569 року по 1654 рік – до складу Речі Посполитої. У 1654 році в місті відбувається антипольське й антилитовське повстання, і Київ переходить «під руку московського царя». Однак аж до середини XVIII ст. Київ (польськ. Kijów) зазнавав значного впливу польської культури. Із 1654 року по 1991 рік Київ перебував під впливом Москви. За станом на 2015 рік у Києві мешкає трохи менше 2,9 млн осіб. Це сьоме за величиною місто в Європі.

У форматі Московського князівства (1263–1547 рр.), Російського царства (1547–1721 рр.), Російської імперії (1721–1917 рр.), СРСР (1917–1991 рр.) і Російської Федерації (з 1991 року), самобутня культура Давньоруської держави виявлялася вже суттєво меншою мірою. Майже двісті п'ятдесят років монгольського ярма відіграли свою роль у формуванні й розвитку ментальності давньоруського етносу. Тепер у ньому були присутні атрибути азійської культури й традицій, які в різні періоди історії більшою чи меншою мірою відрізнялися від європейської культури. На початку XX століття авторитетний російський філософ Микола Бердяєв провів глибоке дослідження відмінності азійської і європейської душі росіян. Полемізуючи з Максимом Горьким, який у статті «Дві душі» звертався до російського народу: «Нам потрібно боротися з азійськими нашаруваннями в нашій психіці, нам потрібно лікуватися» [2, с. 180], Микола Бердяєв писав: «Воістину в російській душі є «азійські нашарування», і вони дуже завжди відчуються в радикальному західництві горьківського типу» [1, с. 127].

Не всі росіяни соромилися азійських нашарувань у своїй культурі. Наприклад, Микола Трубецькой, автор концепції культурно-історичних регіонів, вважав, що основне завдання Росії – створити винятково свою культуру, що відрізняється від європейської. У книзі «Спадщина Чингізхана», яка вийшла в 1925 році, він стверджує, що Росія–Євразія є свідомою спадкоємицею й носителькою великої спадщини Чингізхана, і російський народ пов'язаний з євразійськими народами спільністю історичної долі. Трубецькой заперечує значущість і життєздатність Давньоруської держави в справі побудови Росії. У його розумінні Російська Імперія й СРСР є геополітичним продовженням монгольської монархії, заснованої великим Чингізханом [5].

Таким чином, навіть після звільнення від монгольського ярма, територія сучасної України продовжувала залишатися вододілом між експансією азійсько-європейської культури Московського князівства й носієм європейської культури Великим князівством Литовським. Згодом це протистояння набуло більш масштабних форм: більше 800 сторіч територією сучасної України пролягає цивілізаційний розкол між православною й західною цивілізацією в термінології Самуюеля Гантингтона [9].

Я хочу уточнити термінологію, а саме позначення культури Московського князівства, правонаступниками якого постали: Російське царство, Російська імперія, СРСР і, нарешті, Російська Федерація. У західному науковому дискурсі культуру Московського князівства, що досягло максимальних кордонів за часів СРСР, у різний час позначали по-різному. Наприклад, на початку ХХ ст. Освальд Шпенглер назвав її «російсько-сибірською» світовою культурою [6; 7]. Трохи пізніше Арнольд Тойнбі назвав її «російська цивілізація» [4]. Наприкінці ХХ ст. Самуюель Гантингтон назвав її «православною цивілізацією», значно розширивши її межі [9]. Жоден із цих термінів у самій російській культурі не прижився, тому що не відбиває ні її амбіцій, ні справжнього стану речей.

Насправді культура Московського князівства, що дійшла до наших днів, складається з різних культурних нашарувань, які дійсно надають право говорити про неї як про самодостатню *євразійську* культуру. У порядку першочерговості в ній можна виділити такі культурні шари:

1. Візантійська культура, правонаступником якої, починаючи із царювання Івана III (1440–1505 р.) Російське царство себе призначило. У зв'язку із занепадом Києва як політичного центру (після розгрому монголами в 1240 році) наприкінці 1325 року місцеперебуванням Київських митрополитів стала Москва. Саме тут, із зростанням могутності Московського князівства вигадали легенду, за якою, внаслідок духовного й політичного падіння Візантії, єдиним оплотом всесвітнього православ'я стає Москва, що отримала гідність Третього Риму. Починаючи з XV століття й до наших днів, установка «Москва – Третій Рим» є визначальною для розуміння культури Росії й імперських амбіцій московських правителів.

2. Азійська культура. Під азійською культурою я розумію насамперед багатокультур'я Монгольської імперії епохи Чингізхана. Для становлення Московського князівства значення азійської культури є не менш важливим,

ніж візантійської культури. Саме завдяки вторгненню Монгольської імперії на російські землі, а потім дружбі (і підтримці!) з ханами Орди, пересічне російське князівство одержало шанс підкорити більш могутні князівства Давньоруської держави й розширити сферу свого впливу. Не даремно в XVI столітті, уже після розпаду Золотої Орди, московські історики додали до Орди звеличувальний прикметник «Золота». До 1566 року на Русі в усіх джерелах татар називали просто «ордою». Дружба з татарами стала справді «золотою» епохою для Московського князівства.

Говорячи про «азіатські нашарування» у російській культурі, Микола Бердяєв застерігав: «...не слід змішувати темного, дикого, хаотичного азіатського Сходу із давньою культурою азіатського Сходу, що складає самобутній духовний тип, котрий привертає увагу найбільш культурних європейців. На Сході – колиця всіх великих релігій і культур» [1, с. 127]. Тому й ми у своєму дослідженні, коли говоримо про «азіатщину» або вияви азіатської культури на пострадянському просторі, маємо на увазі не найбагатшу культуру азіатського Сходу, що зіграла найважливішу роль у становленні багатьох світових культур, включаючи й культуру на землях Київської Русі (про це аргументовано писав Лев Гумільов [3]), а її побічні негативні вияви, крайності. Наприклад, церемоніальність, помпезність, офіційність, гордовитість, раболіпство, чиношанування й чинопоклоніння, а також хабарництво, любов до розкоші, барства й багато чого іншого.

3. Європейська культура, або (у термінології Самюеля Гантингтона) західна цивілізація. Вплив європейської культури на євразійську культуру Московського князівства та його правонаступників значно поступається впливу візантійської й азіатської культури. Однак самі росіяни завжди із застереженнями зізнаються в цьому впливі, при цьому геть-начисто заперечуючи залежність своєї культури (не забуваймо, що саме Москва – Третій Рим!) від західної. Більша частина історії від Московського князівства до Російської Федерації – це внутрішнє неприйняття (аж до ізоляції) європейської культури або конкуренція з нею за право домінування в західній частині Євразійського континенту.

4. Культура Давньоруської держави. У самодостатній євразійській культурі Російської імперії культура Давньоруської держави присутня. Однак ми повинні враховувати найважливіший історичний факт: у Давньоруській державі зі столицею в Києві Московське князівство було окраїнним князівством, розташованим на відстані понад 800 км від столиці, що для XI ст. становило величезну відстань! Для Києва епохи Давньоруської держави Москва вважалася глухою провінцією. Саме тому розуміння спадщини культури Давньоруської держави Москвою й Києвом завжди різоче відрізнялося. Висловлюючись сучасною термінологією, Москва в культурі Русів шанувала консерватизм, обряди й атрибутуку, а Київ переймав дух свободи, велич думки й відкритість до новаторства й змін. Саме тому, як не парадоксально це звучить, українці більше русичі, ніж росіяни, тому що для українців історія Давньоруської

держави – це історія *Київської Русі*, а для росіян історія Давньоруської держави – це московське сприйняття і оцінка подій у Київській Русі.

Західні дослідники не розуміють найважливішої відмінності між Києвом і Москвою, українцями й росіянами, що завжди відрізняло, відрізняє й буде відрізняти цей, на перший погляд, єдиний народ і культуру. Зовсім не важливо, як ми називаємо культуру Великого Московського князівства, правонаступником якого є Російська Федерація: чи «російсько-сибірською» світовою культурою [6; 7], чи «православною цивілізацією» [9], чи якимось інакше. Важливо те, що в цій культурі українці не бачать свого місця. Київ, як древній і найбагатший культурний центр із певною територією впливу, й український народ, як «хранитель» і носій цієї культури, претендує (і небезпідставно!) на роль не додатка до чужої культури, тим більше до культури раніше васального Московського князівства, а до відродження самостійного локусу. Із XIII століття українці намагаються возз'єднатися в колишніх кордонах і здобути незалежність. За вісім сторіч спроби відродження руської державності (у розумінні Києва!) відбувалися неодноразово. Наприклад, а) друга третина XII – 40-і роки XI століття, етап існування Галицько-Волинської держави (або інакше – Руського королівства, латиницею *Regnum Russiae*), що унаслідували традиції Київської Русі; б) 1340 рік – остання чверть XV століття, українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, котре в новітніх історичних дослідженнях іменується як Литовсько-Руська держава; 9/10 населення Литовсько-Руської держави складала українці й білоруси; в) із 1648 по 1764 роки існування Запорізької січі (Українська гетьманська держава); г) із 1917 по 1921 рік – період українського національно-визвольного руху; д) нарешті, з 1990 року по теперішній час – існування незалежної України. Всі ці етапи становлення української державності спиралися на історію *Київської*, а не *Московської Русі*. Для українців історія Київської Русі є незаперечною святинею й невичерпним джерелом боротьби за незалежність.

На відміну від України й українців, які тільки намагаються відновити свою державність, Московське князівство зуміло написати *свою*, не менш, а, можливо, навіть і більш велику історію, ніж була в Давньоруської держави. Питання тільки в деталях, датах першородності культури, які є значущими, але не настільки. Нехай Московське князівство з великою натяжкою може претендувати на роль Третього Риму й носія культури Київської Русі, проте вся подальша його історія по величчю й значущості дійсно порівнянна з історією Давньоруської держави, Римської й Монгольської імперії. Історія Московського князівства – це історія великого народу, що зміг створити *свою* власну, неповторну, самодостатню євразійську культуру, завоювати й тривалий час утримувати територію, порівнянну (і навіть переважаючу!) з територіями Римської й Монгольської імперій. Із вершин цієї культури, з Москви, Київ тепер сприймається як окраїна, глуха провінція із завищеною самооцінкою, «...бідний родич, що вічно стоїть із протягнутою рукою» – слова екс-

президента Російської Федерації, Прем'єр-міністра Російської Федерації Дмитра Медведева, написані ним в аккаунті Facebook 2 березня 2014 року.

На мій погляд, культуру Російської Федерації коректніше називати візантійсько-азіатською культурою, що підкреслює її справжню значущість, велич та імперські амбіції. Хоча, ще раз підкреслюю, зовсім не важливо, як називається та чи інша культура (локус), у тому числі й культура, представлена Російською Федерацією. Важливо те, що в цій культурі Україна, зі своїм невичерпним прагненням відродити велич культури *Київської Русі*, довести свою історичну значущість – це чужорідний організм, патологія, з якою Москва то мириться, то намагається його видалити. Якщо до цього додати інший, не менш важливий фактор, а саме той, що територія сучасної України частково складається з територій, які їй ніколи раніше не належали (наприклад, Крим, Галичина, Волинь, Полісся), а дісталися тільки за велінням правителів Москви, то стає зрозумілим повне неприйняття України як незалежної держави правителями Російської Федерації.

Таким чином, Україна є не тільки лімітрофною державою, а й державою, що претендує на роль самостійного локусу цивілізації. На стику візантійсько-азіатської і європейської цивілізації в 1991 році (після розпаду СРСР) склалася досить унікальна ситуація – утворилася не просто «буферна держава», у термінології лорда Джорджа Керзона [8], що перебуває в сфері впливу двох великих локусів, а сформувався самостійний локус, що має тисячолітню історію, величезну за масштабами Європи територію й чисельність населення. Особливість і складність цього локусу полягала в тому, що приблизно 55 % населення ментально схилилася до «сфери впливу» і «сфери життєвих інтересів» візантійсько-азіатського локусу цивілізації, але при цьому займала всього 1/3 частину території локусу, а 45 % населення, що займало 2/3 території, ментально схилилося до «сфери впливу» і «сфери життєвих інтересів» локусу європейської (західної) цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 127–128.
2. Горький М. А. Статьи 1905–1916 / М. А. Горький. – Петроград, 1918. – С. 174–187.
3. Гумилев Л. Н. От Руси до России: Очерки этнической истории / Л. Н. Гумилев. – М.: Рольф, 2001.
4. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории (Сборник) / А. Дж. Тойнби. – М.: «Прогресс» «Культура», 1995.
5. Трубецкой Н. С. Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока / Н. С. Трубецкой. – М.: Алгоритм, ЭКСМО, 2012.
6. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность / О. Шпенглер. Пер. с нем. Н. Ф. Гарелин. – Минск: ООО «Попурри», 1998.

7. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер. Пер. с нем. С. Э. Борич. – Минск: ООО «Попурри», 1999.

8. Curzon George. The place of India in the Empire. – London: J. Murray, 1909.

9. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York, NY: Simon and Schuster, 1996.

REFERENCES

1. Berdyaev N. A. Sudba Rossii / N. A. Berdyaev. – M.: Sovetskiy pisatel, 1990. – S. 127–128 (in Russian).

2. Gorkiy M. A. Stati 1905–1916 / M. A. Gorkiy. – Petrograd, 1918. – S. 174–187 (in Russian).

3. Gumilev L. N. Ot Rusi do Rossii: Ocherki etnicheskoy istorii / L. N. Gumilev. – M.: Rolf, 2001 (in Russian).

4. Toynbi A. Dzh. Tsivilizatsiya pered sudom istorii (Sbornik) / A. Dzh. Toynbi. – M.: «Progress» «Kultura», 1995 (in Russian).

5. Trubetskoy N. S. Nasledie Chingishana. Vzglyad na russkuyu istoriyu ne s Zapada, a s Vostoka / N.S. Trubetskoy. – M.: Algoritm, EKSMO, 2012 (in Russian).

6. Shpengler O. Zakat Evropyi: Ocherki morfologii mirovoy istorii. T. 1. Obraz i deystvitelnost / O. Shpengler. Per. s nem. N. F. Garelin. – Minsk: ООО «Popurri», 1998 (in Russian).

7. Shpengler O. Zakat Evropyi: Ocherki morfologii mirovoy istorii. T. 2. Vsemirno-istoricheskie perspektivy / O. Shpengler. Per. s nem. S. E. Borich. – Minsk: ООО «Popurri», 1999 (in Russian).

8. Curzon George. The place of India in the Empire. – London: J. Murray, 1909 (in English).

9. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York, NY: Simon and Schuster, 1996 (in English).

АННОТАЦИЯ

Базалук О. А. Основы геофилософии Украины.

Предметом исследования автора является геофилософия Украины. Главная особенность геофилософии этого региона, которая формирует ментальность украинцев уже много веков, состоит в том, что современная Украина территориально размещается на стыке двух наиболее мощных культур Евразийского континента: азиатской и европейской. Автор предложил собственное видение формирования пограничности культур и их воздействия на становление украинской нации. В статье использованы диалектический, системно-структурный, структурно-функциональный методы, а также методы сравнения, анализа и синтеза. Основным авторским вкладом в разработку этой актуальной и сложной темы является очередная попытка объективного исследования историко-культурных связей между

Москвой и Киевом, русским и украинским народами. Новизна исследования – показать Украину и украинцев изнутри, во всей их противоречивости и стремлении устоять на собственные культурные маркеры самоидентификации.

Ключевые слова: геофилософия, Украина, Россия, Москва, Киев, европейская культура, азиатская культура, Киевская Русь, Великое Московское княжество, империя.

SUMMARY

Oleg Bazaluk. The Basics of Ukrainian Geophilosophy.

To understand the true causes of the events that occurred and are occurring in Ukraine, throughout its history, it is necessary to understand the peculiarities of geophilosophy in the region. The author offered, the main feature of geophilosophy in this region, which forms the Ukrainian mentality for centuries, is that modern Ukraine is geographically located at the crossroads of two powerful cultures of Eurasian continent: Asian and European. The author has used the dialectical, system-structural, structural-functional research methods as well as methods of comparison, analysis and synthesis. The main contribution of the author in the study of this actual and complex topic is another attempt to of objective research of historical and cultural connections between Moscow and Kiev, Russians and Ukrainians. The novelty of the study - to show Ukraine and Ukrainians from the inside, with all their contradictions and trying to establish their own cultural markers of identity.

According to the author, western researchers do not understand the important difference between Kyiv and Moscow, the Ukrainians and the Russians, which were always different, are different, and will be different, despite being at first sight a single nation and culture. It does not matter what we call the culture of The Grand Principality of Moscow, the legal successor of which is the Russian Federation: or “Russian Siberian” world culture, or “Orthodox civilisation”, or otherwise. It is important that Ukrainians do not see their place in this culture. Kyiv, as the ancient and richest cultural centre with a certain territory of influence, and the Ukrainians, as a guardian of their culture, claim (and not without reason) is not an appendage to the role of someone else’s culture, especially the culture of the earlier vassal of the Principality of Moscow, and the revival of an independent locus. Since the 13th century, the Ukrainians have been trying to reunite the old boundaries and achieve independence. For eight centuries, the attempts to revive the Russian state (in the understanding of Kyiv) arose repeatedly. For Ukrainians, the history of Kyivan Rus is an unquestionable shrine for them, and an inexhaustible source of the struggle for independence.

Key words: geofilosofiya, Ukraine, Russia, Moscow, Kiev, European culture, Asian culture, Kievan Rus, the Grand Principality of Moscow, the empire